

SAD

Guli Neman Arad

U prvim posleratnim godinama, pa sve do duboko u 1960-te, američko viđenje Drugog svetskog rata bilo je, baš kakvo je bilo i američko društvo, čudnovato provincijsko i prilično površno. Ako je na početku konflikta samo malo ko bio u stanju da predvidi šta će da se dogodi, na kraju je većina bila ravnodušna prema onome što se dogodilo. Sjedinjene Američke Države su, naime, – iako su bile nacija, koja je vodila rat – bile pošteđene fizičkog uništavanja i masovnog terora i zbog toga Amerikanci, što je možda i razumljivo, nisu mogli da se identifikuju sa žrtvama ili da sebe vide kao žrtve. U Americi, jedinom pobjedniku u tom ratu, pedesete godine bile su vreme dobre volje (*Goodwill*) i sve većeg blagostanja. Mučno sećanje na depresiju i ratne godine brzo su odbačeni i jedva da se javljala želja da se baci pogled unazad ili da se razmišlja o pojmu zla.

Ni američki Jevreji u posleratnom vremenu nisu baš čeznuli da gube vreme sa najnovijom mučeničkom prošlošću svojih evropskih rođaka. Umesto toga su se trudili da ne propuste, kako su to tada osećali, jedinstvenu priliku da postignu puno priznanje mejnstrima američkog društva. I zaista je Amerika posle rata postala mnogo tolerantnija prema Jevrejima. Nacionalsocijalizam je tabuizirao antisemitizam i shodno tome ređe se pojavljivao u javnosti. Pošto im je noćna mora približila ostvarenje američkog sna, Jevreji u SAD više su se bavili slavljenjem života, nego tugovanjem za mrtvima.

S obzirom na takav način viđenja stvari, sećanje na holokaust među američkim Jevrejima je, iako je sigurno jednim delom bilo obeleženo njihovim jevrejstvom, po mom mišljenju daleko više reflektovalo socijalnu, političku i kulturnu promenu, kroz koje je od završetka Drugog svetskog rata prolazila Amerika kao celina. To ne treba da znači da važni događaji u svetu, a naročito u Izraelu nisu imali posledice. Proces Ajhmanu, „vreme čekanja“ pre rata 1967. godine i Jomkipurski rat 1973. su ih itekako svaki put protresli u njihovom samozadovoljstvu u odnosu na sopstvenu sadašnjost i budućnost. (Pod „vremenom čekanja“ misli se na zahtev američkog predsednika Džonsona da se sačeka da bi se našlo

rešenje pregovorima, koji Izrael nije poslušao, nego 5. juna 1967. započeo „preventivni rat“ protiv Egipta; 6. oktobra 1973., na jevrejski praznik Jom Kipur, Sirija i Egipat su iznenada napali Izrael i to je bio četvrti rat za petnaest godina između Izraela i arapskih zemalja. – Prim. prev.) Uprkos tome, odvelo bi nas u pogrešnom pravcu, ako bismo te događaje posmatrali kao odlučujuće za transformaciju holokausta iz skrivene prošlosti u *odlučujući* centralni događaj jevrejske istorije. Takav način viđenja ne bi samo potcenio uticaj američkog društva na američki jevrejski život; on bi prevideo i dinamične promene unutar jevrejske zajednice. U nastavku bih, dakle, želela da skiciram izmenjeno mesto holokausta u Americi pred pozadinom promene, kroz koje je to društvo prošlo posle rata.

Ljudi, koji prolaze Riversajd parkom u Njujorku blizu 83. ulice., verovatno neće ni primetiti rađanje spomen-sećanja na holokaust u Americi. Zatvorena iza jedne niske ograde od kovanog gvožđa, tamo se nalazi mala kamena ploča na kojoj je napisano:

„This is the site for American memorial to the Heroes of the Warsaw Ghetto Battle April-Mai 1943 and to the six million Jews of Europe martyred in the cause of human liberty“

(Ovo je mesto predviđeno za američki memorijalni centar za junake Varšavskog ustanka u getu aprila-maja 1943. godine i za šest miliona evropskih Jevreja, koji su postali mučenici radi slobode čovečanstva.)

Projekat su 1946. godine podstakle nacionalne organizacije poljskih Jevreja. Ne iznenađuje to što je upravo jedna grupa novih useljenika prva preuzela inicijativu da se sećanje na holokaust postavi u agendu jevrejske zajednice. Pokušavajući da jevrejski esteblišment, koji je oklevao, pridobije za taj projekat, organizatori su pribavili podršku nejevrejskih grupa, kao i impresivnog niza katoličkih, protestantskih i drugih verskih dostojanstvenika. Gradonačelnik Njujorka, Vilijam O Dvajer (*William O'Dwyer*) bio je spreman da preuzme pokroviteljstvo nad projektom. Da bi se projektu podarila snažnija, ekumenska aura, on je preimenovan u „*The American Memorial to the Six Million Jews of Europe, Inc.*“ 1)

Uprkos tome, glavni predstavnici američke jevrejske zajednice, *B'nai B'rith* i *American Jewish Congress* nisu bili ubeđeni u projekat. (*B'nai B'rith* – na hebrejskom *Sinovi Saveza* /misli se na

Savez sa Bogom/ osnovan 1983. godine kao tajna loža dvanestorice nemačkih Jevreja useljenih u Ameriku, organizacija je posle rata narasla na 500.000 članova; *American Jewish Congress* – *Američki Jevrejski Kongres* – osnovan je kao cionistička organizacija 1918. godine. – Prim. prev.) Oni su i nadalje odbijali tu ideju, sa argumentacijom da bi bolje bilo sagraditi memorijalni centar u Poljskoj, na mestu katastrofe, i da je neodgovorno potrošiti procenjenu sumu od 170.000 dolara za memorijalni centar, kada su ta sredstva hitno potrebna za pomoć preživelim. Poljska frakcija je tome suprotstavila stav da je Amerika „odigrala najvažniju ulogu prilikom oslobađanja Evrope“, a da je grad Njujork dom najveće koncentracije američkih Jevreja, da taj grad predstavlja zaista „duhovni“ izbor. „Javni rad“, argumentovali su, može da se oblikuje tako da pomogne kampanji za preživele žrtve „jer će memorijalni centar poslužiti svrsi da probudi emocije u ljudima.“²⁾ To je bio možda prvi korak u pravcu korišćenja holokausta kao instrumenta jevrejske politike. Ali čak ni takav oblik naizgled racionalne političke računice nije mogao da ubedi jevrejske organizacije širom zemlje da se priključe tom projektu.

Pošto su sve više bili ubeđeni da je protivljenje memorijalnom centru znak opšteg integracionističkog raspoloženja među američkim Jevrejima u posleratno vreme, sponzori projekta su odlučili da naglase njegov američki karakter i redukuju tradicionalne jevrejske uticaje. Zbog toga se „vizura javnosti“ pomakla od „šest miliona mrtvih“ u pravcu „hrabrosti jevrejskih boraca u Varšavskom getu.“ Na naslovnoj stranici brošure je *Magen David* (*Davidova zvezda*, heksagram, šestokraka zvezda, zapravo dva ukrštena trougla, znak jevrejstva, ali i grb države Izrael, laicistički, ne religiozni simbol. – Prim. prev.) zamenjen kipom slobode, a pozdravne reči rabina Hercoga, glavnog rabina Palestine, koje su naglašavale „slabu poziciju poniženih Jevreja“, sasvim su izbrisane. Planovi za memorijalni centar u prerađenoj verziji sažeto su nudili „simbole snage i hrabrosti umesto slabosti.“³⁾

Predstavnici velikih jevrejskih organizacija još uvek nisu bili zadovoljni. Njihovo odbijanje memorijalnog centra imalo je, naime, mnogo dublje korene, kao što se jasno pokazuje u njihovom poslednjem pozivu da se projekat odbije: „Podizanje spomenika radi sećanja na uništavanje Jevreja, koje su vršili nacionalsocijalisti, škodilo bi interesima Jevrejstva, jer bi stajalo kao večita opomena /.../ da su Jevreji bespomoćna manjina čija bezbednost, pa

čak i život, zavise od hirova naroda pod kojim žive, ili vlade, koja kontroliše njihove sudbine.“⁴⁾

Iako je mesto osvešteno 19. oktobra 1947. godine, a kamena ploča postoji sve do danas, spomenik nikada nije podignut.

Sa početkom hladnog rata u Americi su najednom Rusiju od saveznika pretvorili u zlog neprijatelja, a nacionalsocijalistički protivnik na brzinu je premodeliran u neophodnog nemačkog saveznika. Da bi se taj prelazak na novu orijentaciju oblikovao brzo i glatko bilo je potrebno da se marginalizuje šoa.⁵⁾ „Tajm magazin“ je već mesec dane posle oslobođenja koncentracionih logora upozoravao da zločine nacionalsocijalista ne treba posmatrati kao nemačke zločine. U skladu sa novim nacionalnim interesima Amerike morali su da se sagledaju kao proizvod totalitarizma, čije će ubijene žrtve dobiti smisao samo u slučaju ako Amerikanci na osnovu toga mogu da izvedu odgovarajući antisovjetski stav.⁶⁾

Američki Jevreji su brzo razabrali novo raspoloženje i izvukli odgovarajuće zaključke. Shvatili su koliko je hitno da se izbríše duboko ukorenjeni jevrejsko-komunistički stereotip, koji se održavao u životu od vremena boljševičke revolucije i „crvene opasnosti“. Taj zadatak bio je toliko tako hitan da se jedan član Jevrejskih ratnih veterana uzbudio, jer se „ni izdaleka ne preduzimaju odgovarajuće mere ili trud u suzbijanju komunizma, kao što se to činilo protiv nacionalsocijalista.“ „Ja znam“, rekao je jedan jevrejski aktivista, „da će se posle dva svetska rata i šest miliona izbrisanih Jevreja to pitanje postaviti. Ali šta je prošlo, prošlo je, a mi moramo da se nosimo sa današnjim činjenicama.“⁷⁾ Činjenice su bile da posle rata više nije bilo dovoljno da se bude antikomunista da bi se bio „dobar Amerikanac“, nego da je trebalo pozdraviti i brzu ponovnu izgradnju Nemačke.

Slediti američki način, „*American Way*“, za Jevreje svakako nije uvek bilo lako, mnogi od njih su sačuvali još neke ostatke sopstvenih osećanja. Za njih je zauzimanje stava u odnosu na Nemačku bilo više od spoljnopolitičke teme, to je bilo pitanje zaštite njihove reputacije kao Amerikanaca. Njihovi vodeći predstavnici često su ih upozoravali da, ako se pokaže „da Jevreji u SAD žele da se osvete nemačkom narodu može da nastane utisak da Jevreji u SAD predstavljaju političku enklavu. Ako bi se to dogodilo, jevrejska zajednica u SAD ostala bi izolovana /.../ Odluka da li da se o odnosu američke politike u Nemačkoj zauzme stav ili ne /.../ daleko prevazilazi pitanje šta se događa u samoj Nemačkoj.

Mi sebi zbog toga ne možemo da dozvolimo da na nas utiče bilo kakvo osećanje, koje postoji u jevrejskoj zajednici; umesto toga moramo da preuzmemo odgovornost za rukovođenje i da pokušamo da jevrejskoj zajednici priopštimo celu kompleksnost teme. U izvođenju svoje rukovodeće uloge moramo da budemo pametni, dalekovidni, mudri i ponekad da delujemo svrsishodno.“⁸⁾

Suočena sa američkom podrškom Nemačke kao grudobrana protiv komunizma i suočena sa jevrejskom zajednicom, koja se trudila da ostane unutar nacionalnog konsenzusa, tuga i sećanje na jevrejske žrtve obično su ostale u granicama privatne sfere „jevrejske kuhinje“. U optimističkom, američkom raspoloženju pedesetih godina, kao što je, na primer, Oto Frank (*Otto Frank*) višestruko morao da iskusi, dok je tražio izdavača za dnevnik svoje kćerke Ane iz ratnog vremena, malo ko je bio zainteresovan da nešto pročita o nekakvoj holandskoj omladinki čiji se život završio tragično. Umesto toga Americi je bilo stalo do „moralnih“ liberalnih priča. U tom ruhu je priča Ane Frank dospela u Ameriku i postala *priča nad pričama* o holokaustu.

Pozornica za američku recepciju holokausta pripremljena je objavljivanjem dnevnika pod ulepšnim naslovom „Dnevnik jedne mlade devojke“. ⁹⁾ Preporučujući knjigu kao „dokument senzibilne mladosti“ recenzija na prvoj stranici uticajne „Njujorške književne revije“, *New York Book Review*, 1952. godine obećavala je čitaocima da to nije „deprimirajuća priča iz geta“, nikakva jezovita „zbirka užasa“, već priča „koja budi dirljivu radost zbog bezgranične ljudske hrabrosti.“ ¹⁰⁾ Jedva nedelju dana posle te recenzije štampano je i prodato 45.000 primeraka i desetina novina kupilo je pravo da preštampaju delo. Ali tek su Brodvej i Holivud, dnevnik o jednom istorijskom izveštaju očevidca pretvorili u „realističku iluziju“, u kojoj je Ana Frank krunisana kao kulturna ikona, kao zaštitnica američkih ideala.

Pošto su prve dramatizacije odbijene kao isuviše jevrejske, jedan bračni par pisaca scenarija u Holivudu dobio je nalog da sastavi novu verziju i tekst je prekrojio tako, da je bio prilagođen opštem, liberalnom, američkom raspoloženju. U novoj verziji ulepšavane su osobine kako zločinaca, tako i žrtava. U stranu nije bilo gurnuto samo da je Ana Frank bila Jevrejka, nego su i šoa i nationalsocijalistički progon devojčice i njene porodice prikazani kao univerzalno iskustvo „nečovečnosti ljudi prema ljudima“. Jedva da je ostalo traga Anine religioznosti, kako se opisuje u dnev-

niku, a potpuno je izostavljena činjenica da su protagonisti bili primorani da se sakriju, samo zato što su bili Jevreji. Za Garsona Kanina (*Garson Kanin*), reditelja komada, sudbina Jevreja nije bila ništa naročito. On je objasnio: „Tokom celokupne istorije ljudi su patili, jer su bili Englezi, Francuzi, Nemci /.../ Crnci i tako dalje. Ne znam kako to tačno može da se prikaže, ali čini mi se da je od velikog značaja.“ Po njegovom viđenju „čist je slučaj činjenica da su simboli progona i potlačivanja Jevreji.“¹¹⁾ U dopunjenoj verziji je zatim životno iskustvo žrtve prerađeno u „uzvišeno zapažanje ljudske hrabrosti.“¹²⁾ Novim, nadkonfesionalnim glasom Ane uverava Petera: „nismo mi jedini narod koji je morao da pati“; „u svako doba bilo je naroda, koji su morali da pate, ponekad bi to bila jedna rasa /.../ ponekad druga /.../“¹³⁾ Anino uverenje da su „uprkos svemu“ /.../ „ljudi u dubini svoje duše dobri“, pretvorilo ju je u „zaštitnicu liberalizma“.¹⁴⁾ Izostavljeno je njeno razočarano saznanje da „ljudi, eto, poseduju težnju za uništavanjem, usmrćivanjem, ubijanjem i bešnjenjem“, koje se pojavljuje samo u nekoliko rečenica.¹⁵⁾ Njena sudbina jevrejskog taoca u rukama nationalsocijalista se, kako je to reditelj nazvao, rasplinula u „beskonačnosti“.¹⁶⁾

Taj komad, kako se reflektuje u kritikama, pokrivaio je smirujuće raspoloženje koje je preovladavalo prema ranijem nemačkom neprijatelju koji je primljen u zagrljaj. „U njemu nema nacista“, ustanovio je jedan kritičar.¹⁷⁾ Drugi je aplaudirao komadu, jer je izbegao „da mrzi naciste“, već se umesto toga pokazao kao „strastven, dirljiv, često pun humora“ sa „gotovo svim, što se samo poželeti može.“¹⁸⁾ Ana sa Brodveja je iskorišćena takođe i da upozori bele Amerikanke na opasnosti rasizma protiv svojih crnih sugrađana. U svojoj dejudaiziranoj, denacificiranoj i neistorijskoj predstavi su život i smrt jedne jevrejske žrtve prerađeni u spiritualno pobedonosnu, klasičnu američku dramu. Ne iznenađuje, što se prema jednom ispitivanju iz 1996. godine *Dnevnik Ane Frank* još uvek navodi kao glavni izvor za nastavu o holokaustu u Americi.¹⁹⁾

Mnogi naučnici u procesu protiv Ajhmana vide prekretnicu za razvoj američke svesti o holokaustu. Mediji su tom procesu preko godinu dana posvećivali veliku pažnju. Uprkos tome, kao što jedna iscrpna studija pokazuje, samo je mali deo javnosti bio „dovoljno zainteresovan ili dovoljno obrazovan da sebi pribavi makar elementarno znanje o njegovom toku.“ Procesu „nije

pošlo za rukom da dospe do bitnog dela javnosti i da ga informiše.“
²⁰⁾ Čak ni jevrejska zajednica nije reagovala na patnju žrtava, koju je razotkrio taj proces. Kada su preživeli u Los Angelesu zamolili mesnu Jevrejsku federaciju, *Jewish Federation*, da podrži podizanje jednog spomenika žrtvama holokausta, odgovor je bio negativan. Tek poznih šezdesetih godina je Federacija, iako nimalo oduševljena, bila spremna da ispomogne kancelarijskim prostorijama i saradnicima pod uslovom da se finansiranje obezbedi nezavisno od nje. Ali tek 1973. godine je ta grupa preživelih uspela da održi svoj prvi *Fundraising-Dinner*.²¹⁾

Optimizam pedesetih godina brzo se izgubio sledećih decenija pošto se Amerika upetljala u rat na dva fronta: u jugoistočnoj Aziji i u sopstvenim crnim getima. Liberalni konsenzus se raspao i počelo je ekstremno polariziranje između „*Haves*“, imućnih ljudi, i „*Have Nots*“, onih koji nisu imali ništa. Kulturnoj eliti, kao što se moglo očekivati, nije bilo stalo do toga da napusti svoju hegemoniju. Rani znak za tu promenjenu klimu i za nadolaženje političke teme identiteta može da se locira u 1964. godinu, kada su Njujorškoj komisiji za umetnost, *New York Arts Commission*, predložena dva projekta Natana Rapoporta (*Nathan Rapoport*) za spomenike holokaustu. Ako se 1940-tih godina jevrejski establišment uzdržavao da javno izloži svoju mučeničku prošlost, sada je to bio američki establišment, koji je postao izbirljiv po pitanju, čiji spomen zaslužuje priznanje. „Čak i da je manji i od većeg umetničkog kvaliteta“, tvrdio je jedan član *Arts Commission*. „mislim da bismo, ako bismo ga prihvatili, stvorili predsedan zbog koga bismo požalili.“ Međutim, baš je završna primedba u pismu kojim se odbio projekat, izrazila uticaj etničke svesti, koja je klijala. U njoj se pitalo: „Kako bismo reagovali na druge posebne grupe, koje bi na sličan način pozelele da budu predstavljene na javnom posedu?“ Odgovor je dao opunomoćenik njujorškog gradskog parka, koji je izrazio mišljenje da bi „spomenici u parkovima trebalo da budu ograničeni na događaje iz američke istorije.“²²⁾

Sedamdesetih godina su se vijetnamska kriza, propali liberalni program sa težištem na „ratu protiv siromaštva“ i recesija spojili u veliko nezadovoljstvo, koje se sve više smatralo pretnjom za socijalni poredak. Pod tim teškim uslovima i bez mita, koji bi bio dovoljno ubedljiv da izmiri rastuće osećanje otuđenja među „onim drugima“ unutar nacije, nisu više mogle da se ignorišu napetosti koje su prodirale odozdo. Stara strategija vlastodržaca da stope

razlike u jedno, ustuknula je na bazi pred snažnom potrebom da se one učvrste. Biti Amerikanac sve više je značilo boriti se za svoj sopstveni specijalni kutak i odbraniti ga. U jednoj zemlji, koja je možda postala isuviše velika, a da bi mogla da se održi, značaj je dobio neologizam: „kulturalna raznolikost“. Kao što je sociološkinja Meri Waters (*Mary Waters*) iz Harvarda ubedljivo dokazala, mnoge razlike, koje su među useljenicima prve generacije još toliko bole oči, brzo su nestale pretapajući se kao u nekom velikom loncu.²³⁾ Bila je to upravo rastuća jednakost svih (belih) Amerikanaca povezana sa potrebom, kakva nastaje u svim masovnim društvima, da se pripada, kako ja to nazivam, jednoj „emocionalnoj zajednici“, koja je razne podgrupe navela da potraže svoje specijalne različitosti. Ako inače i nije povezivalo mnogo toga, onda je zajednička prošlost u ropstvu bila efikasno sredstvo za stvaranje partikularne svesti.

Pošto vlastodršci nisu bili voljni ili nisu bili sposobni, da „obeštete“ raznorazne „druge“ za nepravdu i diskriminaciju, za apatiju i zapuštanje, za neslavnu pogibiju u slavu nacije, počeli su da reaguju gestovima sećanja. Postalo je jasno, što pokazuje poplava spomenika, koja je promenila pejisaž Vašingtona, da je sve popularnije da se prizna nepravda u prošlosti.²⁴⁾ Čarls S. Majer (*Charles S. Maier*) komentariše ironično: „Moderna američka politika postala je takmičenje za čuvanje patnji. Svaka grupa postavlja zahtev da joj se ukaže javna počast i da dobije novac od javnosti na osnovu teških ograničavanja i nepravdi.“²⁵⁾ To je izazvalo bizarni novi fenomen – „kulturu žrtava“²⁶⁾ – na osnovu koje je predsednik Regan čak i esesovcima sahranjenim na groblju u Bitburgu ukazao počast, jer su „isto tako žrtve /nacionalsocijalizma/ kao i žrtve u koncentracionim logorima.“²⁷⁾

Ovom kritičkom procenom fenomena ne bih htela da impliciram da bi prošle patnje trebalo da se izbrišu iz javnog kolektivnog sećanja, kako bi to neke desničarske grupe baš volele. Moja kritika naprotiv izrasta iz dve glavne brige. Prva i neposredna briga je da će u toku sadašnje inflacije zahteva, priznanje biti odobreno i obeštećenje dato najmoćnijima, a ne onima kojima su najhitnije potrebni. Jer kolektivno sećanje je sada, kao što nam je ukazao Žak le Gof (*Jacques Le Goff*) instrument moći i cilj vlasti.²⁸⁾ Moja druga briga – i to možda na duge staze sa većim posledicama – tiče se uticaja kolektivnog identiteta, koji se zasniva na sentimentalnoj

solidarnosti sa žrtvama, na zajednicu, koja se podvrgava takvoj definiciji same sebe. ²⁹⁾

U Americi popularizacija porobljenih prošlosti, kao što se i očekivalo, mnogo ima da zahvali medijima, koji su brzo prepoznali njihovu privlačnost i otkrili komercijalni potencijal koji se krio u priznavanju žrtava. Serija *Roots* televizijske stanice ABC početkom 1977. godine bila je početak. (*Roots – Korenje* – po romanu Aleksa Helija – *Alex Haley* – je „porodična saga“ o tome kako su Crnci kao robovi dospeli u Ameriku. – Prim. prev.) Pošto se pokazalo da je imala ogroman uspeh, NBC je pripremio svoju seriju *Holokaust* u trajanju od devet i po sati. Emitovana četiri večeri uzastopno aprila 1978. godine privukla je publiku od najmanje 130 miliona Amerikanaca. ³⁰⁾ Uz to dolazi i da je prodato 130 reklamnih spotova – otvoren je „Posao sa holokaustom.“ ³¹⁾

Zanimljivo je da su jevrejski savetnici predsednika Kartera prvi otkrili političke mogućnosti koje su se krile u sećanju na holokaust. Karterova saglasnost da se palestinskim izbeglicama pruži utočište izazvala je oštre proteste jevrejskih zajednica, kao i novoizabranog, desničarskog izraelskog premijera Menahema Begina (*Menachem Begin*). ³²⁾ Kada su porasle napetosti između svih, kojih se to ticalo, niža savetnica Elen Goldštajn (*Ellen Goldstein*) predložila je da bi se jaz „između predsednika Kartera i jevrejskog stanovništva mogao premostiti, ako bi prilikom svog putovanja za Njujork razgledao Centar /za studije holokausta u Bruklinu/.“ ³³⁾ Iz te ideje se ništa naročito nije izrodilo, sve dok marta 1978. godine, na vrhuncu reklamne kampanje za seriju *Holokaust*, predsedniku nije podnet predlog da objavi plan za izgradnju memorijskog centra za holokaust kao „prigodni gest povodom tridesetog rođendana Izraela.“ Iako je Goldštajnova zastupala mišljenje da „takva ideja sama po sebi zaslužuje pažnju“, bila je zabrinuta da bi „korak takve vrste na neke ljude mogao da deluje kao spretan gest u odnosima sa javnošću.“ ³⁴⁾ Drugi Karterovi saradnici su svakako bili svesni da bi se to moglo da se shvati i „kao jeftini pokušaj da se jedri u zavetrini televizijske serije“. Pošto se, međutim, shvatilo da bi odnosima Bele kuće „sa jevrejskom zajednicom bio potreban mali podstrek“, odlučeno je da se ideja sprovede u delo, ali da se učini da izgleda tako, kao da je inicijativa Bele kuće odgovor „na pitanje jedne značajne /jevrejske/ grupe“. Izbor je pao na *American Jewish Committee*. ³⁵⁾ (*American Jewish Committee* – Američko-Jevrejski Komitet – osnovan je 1906., pored nacionalne u Njujorku

ima još 32 lokalne kancelarije širom SAD i nekoliko širom sveta.
– Prim. prev.)

Oslanjajući se na gledanost serije *Holokaust*, predsednik je informisan da zvanični memorijalni centar SAD za žrtve holokausta „kod mnogih Amerikanaca nailazi na jaču podršku nego ikada – i to ne samo kod jevrejskh Amerikanaca.“ Karter je reagovao brzo. Manje od nedelju dana kasnije, 1. maja 1978. godine, bašta Bele kuće bila je pozornica jedne svečanosti povodom tridesetog rođendana države Izrael sa Beginom kao počasnim gostom i 1.200 prisutnih rabina (iako je pozvano bilo samo njih 120). Karter je održao emotivan govor u kome je uveravao da će Amerika „sto-percentno da se založi za bezbednost Izraela“, državu koja je rođena „iz pepela“ holokausta. Dodao je da je politika Sjedinjenih Država obeležena „neizbrisivim sećanjem na prošlost“ i zbog toga odučna „da je nikada ne zaboravi.“ Karter je održao obećanje kada je na kraju svog govora najavio osnivanje predsedničke komisije koja će ga savetovati u vezi „pogodnog memorijalnog centra /.../ za šest miliona Jevreja ubijenih u holokaustu.“ Čini se da se Beginova rezervisanost raspršile za nekoliko minuta, jer je taj govor pohvalio „kao jednu od najvećih moralnih izjava svih vremena.“³⁷⁾ Sledećeg dana je štab Bele kuće izdao upozorenje da se deluje „brzo i pametno“, pošto je rastuće javno interesovanje navelo i druge javne i privatne inicijative da se osmele na područje spomena holokausta.³⁸⁾

Jevreji, koji su predstavljali daleko najimućniju i najuticajniju američku manjinu, brzo su počeli da deluju u okviru „politike priznavanja“ – zahtevali su javnu uspomenu na svoju naročitu prošlost.³⁹⁾ Da bi se to postiglo bilo je, međutim, neophodno da se ponovo stekne naročiti jevrejski identitet, koji je mogao da se stvori isključivo jačanjem neke sopstvene svesti. Ali Jevreji su – kao i mnoge druge podgrupe – u toku procesa amerikaniziranja izgubili mnogo toga od svoje religiozne i kulturne jedinstvenosti na kojima je počivao njihov identitet „drugačijih“. Ono što su imali, i to prekomerno, bilo je snažno iskustvo u potlačenosti, što se u savremenoj američkoj sociopolitičkoj klimi pretvorilo u sredstvo da bi se održale sopstvena veza, pa čak i identifikacija sa prošlošću.

Jevreji, međutim, nisu bili sami sa zahtevom za takvim nasleđem, baš kao ni sa željom da steknu priznanje tako, što bi ga ponovo probudili. Imidžu žrtve težilo se ne na poslednjem

mestu zbog toga, što ubedljivo nasleđe potlačivanja prosto ostvaruje velike psihičke i političke prednosti, između ostalog, kako je to Mihael S. Rot (*Michael S. Roth*) izrazio, auru „moralne nadmoći, koju naša kultura često priznaje legitimnim žrtvama.“⁴⁰⁾ Posve u američkom duhu, uskoro zatim trebalo je da se organizuje konkurs o tome, ko je smeo da „profitira“ od statusa žrtve. K. Entoni Apija (*K. Anthony Appiah*) je izneo, da se čini da postoji „nekakva veza između onih kulturalnih identiteta, koje se smanjuju, i njihovih sve piskavijih zahteva.“⁴¹⁾ Međutim, u takvom takmičenju, kao što znamo, pravičnost ne može uvek izaći na kraj sa moći. Svako može da bude potlačen, ali trik je da se bude registrovano, „rasno čisto“ potlačen, a to je opet u funkciji uticaja i prestiža. Američki Jevreji toga imaju do mile volje.

To nigde nije postalo jasnije nego kao modus operandi prilikom predstavljanja i agende spomena pri osnivanju Američkog memorijalnog muzeja o holokaustu, *US Holocaust Memorial Museum*. Kao što se može zamisliti, Bela kuća je bila potpuno svesna „realne i potencijalne klopke“, nekakvog „isključivo jevrejskog memorijalnog centra“, nad kojim će Jevreji imati monopol.“⁴²⁾ Karter je na to reagovao izjavom da je „dodatno osim Jevreja, koji su nestali, /.../ uništeno pet miliona drugih ljudi“, među njima „otprilike tri miliona Poljaka, mnogi Mađari, Cigani kojih takođe treba da se sećamo.“⁴³⁾ Iako su se bojali konkurencije, jevrejske aktiviste je ohrabivala činjenica da se pojavilo „mnogo manje“ otpora, nego što su predvideli. Oni su izvestili: Jermeni su umireni, iako možda ne za dugo, Poljaci su se žalili, jer u komisiji nisu sedeli hrišćanski Poljaci i izazvali su više stotina protestnih poziva telefonom Beloj kući, ali takvi pojedinačni protesti neće biti shvaćeni naročito ozbiljno; Crnci još nisu prijavili nikakve rezerve, ali treba biti spreman na uzbunu, u slučaju da u kongresu treba da se povede bitka za finansijska sredstva.⁴⁴⁾

Da su Karter i njegovi savetnici bili bolje obavešteni, videlo se i po tome, što su definiciju holokausta ne samo promenili, već i proširili. Kada je oktobra 1979. godine definicija proširena na „sistematsko uništavanje šest miliona Jevreja i pet miliona drugih ljudi kojim je rukovodila država“, predsedavajući komisije, Eli Vizel (*Elie Wiesel*), najavio je da tako nešto neće prihvatiti u okviru svog „svetog projekta.“⁴⁵⁾ Saradnici Karterove administracije su, međutim, smatrali da „šta god da je bio razlog za likvidaciju Nejevreja“ svakako je „moralno za svaku osudu“ da se „stvori

kategorija žrtava holokausta druge klase, kao što to od nas očekuje gospodin Vizel. Ne samo da je to moralno neodrživo, nego je za administraciju takođe i potencijalno štetno /.../ da zastupa uskogrudi stav, pa čak koncepciju memorijalnog centra, koja bi bila nalik getu“⁴⁶⁾

Jevrejskim funkcionerima bilo je potrebno izvesno vreme dok nisu realizovali što je Džejsms E. Jang (*James E. Young*) formulisao ovako: „Jevrejski spomenik za šoa i javni spomenik holokausta su dve različite stvari.“⁴⁷⁾ Jedan od malobrojnih, koji su prepoznali tu razliku i zahtevali amerikanizaciju holokausta, bio je Mihael Berenbaum (*Michael Berenbaum*). „Muzej“, razmišljao je on, „preneće na osnovne američke vrednosti ono, što su bolna i ograničena sećanja jedne napaćene etničke zajednica mogla da budu.“⁴⁸⁾ Stvorice „postavkama vere u američku ustavnu demokratiju novo priznanje“, doneće „novo obavezivanje na pluralizam i toleranciju /i/ borbu za ljudska prava kao centralne nacionalne vrednosti i kao temelj spoljnje politike.“⁴⁹⁾ Kao što je to jedan kritičar izrazio, muzej je stvarno zamišljen „kao ideološka vakcina američkoj politici“ da bi se stvorila „antitela protiv totalitarizma, rasisma i državnog rukovođenog masovnog ubistva.“⁵⁰⁾

To što je holokaust u Americi pretvorilo u krajnje popularnu moralno-političkom metaforu, činjenica je što nije deo sopstvene prošlosti. Kao daleka istorija, koja se „tamo preko“ u daljini dogodila „drugima“, postao je neutralan medijator da bi izašao na kraj sa sopstvenom američkom istorijom rasizma, a takođe i kao korisna i bezopasna pedagoška doktrina pogodna za različite sfere interesovanja. Među onima, koji je koriste, nalaze se aktivisti „*Pro-Life*“, koji legalne pobačaje predstavljaju kao „američki holokaust“, kao i pobornici „*Pro-Choice*“, čiji je argument da masovno ubistvo počinje tamo, gde se ljudima zabranjuje kontrola nad svojim sopstvenim telom. Tu spadaju i lobisti, kao negdašnji predsedavajući predstavničkog doma, Net Gingrič, (*Newt Gingrich*), koji je, izjašnjavajući se protiv kontrole oružja, tvrdio: „Da je u Nemačkoj postojalo pravo na nošenje oružja možda ne bi ni došlo do holokausta.“ Homoseksualni aktivisti reakciju na „*Aids-Holocaust*“ upoređuju sa reakcijom na jevrejski holokaust, kada kažu da je u oba slučaja indiferentnost gledalaca bila ono što je omogućilo katastrofu.⁵¹⁾

Iako su to sve časne namere ne može se zaobići razmišljanje, da li iko ima pravo da petlja sa sećanjima žrtava holokausta i da

njihovu stvarnost doteruje u pravcu unapređivanja ideala, koji su upravo u odnosu na te žrtve doživeli poraz. Zar nema nečeg lažnog, možda čak opasnog, u uspešnom domesticiranju holokausta u jednom društvu, koje je tako malo učinilo za žrtve i tek se tako kasno primereno ophodi sa svojim sopstvenim žrtvama? U jednoj kulturi, u kojoj je praktično sve pretvoreno u proizvod koji se može kupiti, a profit je sveti princip, zaista mora da se postavi to pitanje – kao što se to može pokazati na sledećem primeru:

Hotel Karlton u Vašingtonu D. C. nudio je „specijalan paket“ za posetioce „omiljenog SAD Holokaust muzeja.“ Najavljen kao ekskluzivan događaj sa „samo ograničenim brojem ulaznica /.../ za svaki dan“ Karlton najavljuje „prvoklasan paket u kome su sadržane i te ekskluzivne i poželjne ulaznice.“ Uvesaljavajući sastavni delovi tog paketa „muzejskog vikenda“ su „de luks smeštaj u našem iznova renoviranom hotelu, kasniji čas ček-auta i kneževski nedeljni branč sa bogatim bifeom. Ambijent branča dopunjava klavirska muzika.“⁵²⁾

U Sankt Peterburgu u Floridi je „spomen holokausta“ broj 11 na listi 40 zabavnih stvari koje mogu da se urade „40 Fun Things To Do“. Posetioci za samo 39,50 dolara mogu da kupe model poljskog teretnog vagona u vernim razmerama kakve su nacisti nekada koristili za transport Jevreja u koncentracione logore. Za prilog od 5.000 dolara kući možete da ponese originalni ekser iz šina iz Treblinke.⁵³⁾

Holokaust je dospao čak i u rubriku „lajfstajl“ časopisa *Record*, koji je za Novu godinu 1997., najavio pobjednika takmičenja „Well-Travelled-Luggage“. Kao što *Record* izveštava „Embassy Suite Hotels“, koji se hvale kao „dom daleko od doma“, „home away from home“, za poslovne ljude na putu, su „jedan mali, pohabani kofer, koji je preživio holokaust /.../ odlikovali kao pobjednika prvog godišnjeg takmičenja *Well-Travelled-Luggage*.“ Ostatak tog gigantskog uništavanja dobio je nagradu zbog toga što je preživio putovanje porodice „u geto u Černovicu, u radni logor u Rumuniji /.../ vozovima kroz celu Rumuniju, Čehoslovačku, Austriju i Nemačku posle rata; zatim u Englesku i natrag u jedan logor za dislocirana lica, *Displaced Persons*, u Nemačkoj; i 1951. godine u novi porodični dom u Americi.“ Drugi pobjednik tog takmičenja bila je jedna torba stara 25 godina koja je proputovala svih 49 država Unije.⁵⁴⁾

Pokušaj da se naša svest o holokaustu podstakne sviranjem klavira, posetom u sunčanoj Floridi, ili prodajom prtljaga, nekoje od nas može da bude odbojno, ali to nije opasno. Za sobom povlači malo posledica i u tome se u najgorem slučaju reflektuje bedna komercijalizacija današnje kulture. Više briga izaziva ako se holokaust uspešno prodaje i prepakuje kao „holokaust“, pa onda prodaje kao „prava stvar“, „*real thing*“.⁵⁵⁾ Pošto ga je 25 miliona Amerikanaca videlo u bioskopima i 65 miliona prilikom njegovog prvog emitovanja na kanalu NBC (zahvaljujući *Ford Motor Company* bez prekida za reklamu), film *Šindlerova lista* je za današnju generaciju postao „najznačajniji izvor istorijske informacije koji utiče na opšte poimanje holokusta.“⁵⁶⁾

Stivenu Spilbergu je uspelo da nezamislivo učini zamislivim, da pokaže ono što se pokazati ne može. Veliki deo diskusije o filmu vrteo se oko njegovih „stvarnih“ i „akuratnih“ dimenzija. Jedan kritičar je film čak okarakterisao kao „stvarniji od stvarnosti“.⁵⁷⁾ U zajedljivom komentaru drugi gledalac otišao je tako daleko da je rekao: „Napadati *Šindlerovu listu* znači poigravati se sa sećanjem na holokaust.“⁵⁸⁾ Sam Spilberg je svoju ulogu nazvao ulogom „saosećajnog svedoka“ i tvrdio da je za vreme rada na filmu događaje doživljavao tačno tako „kao što bi to učinio svaki svedok i svaka žrtva. Nije bilo kao da je na filmu.“

Čak i Daniel Goldhagen tretira *Šindlerovu listu* kao primarni izvor, koji potvrđuje tačnost njegovog naučnog rada. Film je, kako on kaže, „postigao veličanstveni efekat /.../ da prvi put mnogim ljudima prenese razne centralne aspekte holokausta, veoma uverljivo i ponekad veoma očigledno. U filmu ima nekoliko briljantnih scena /.../ u kojima se vidi brutalnost Nemaca, koji sateruju Jevreje da bi ih transportovali u smrt.“ Prema Goldhagenu se prilikom posmatranja takvih scena postavlja pitanje „da li ti ljudi zaista izgledaju kao da se ne slažu s tim što čine, kao što su tvrdile mnoge teorije.“ Scena pražnjenja geta u Krakovu „prenosi žustrinu, energiju, brutalnost gonioca.“ Zbog toga Goldhagen nastavlja „da se veoma raduje što je Spilberg napravio taj film.“⁶⁰⁾

Spilberg i njegov film u svakom pogledu reflektuju aktuelni, američki duh vremena. U jednoj kulturi, koja ceni žrtve, on nije bio nesklon da samoga sebe prikaže kao žrtvu i otišao je još dalje time, što je svoje muke izjednačavao sa mukama Jevreja za vreme holokausta. „Ja sam oduvek bio žrtva svog sopstvenog uspeha“, reče pre nego što je za *Šindlerovu listu* primio Oskara. „Ja sam

toliko godina na čelu nosio beleg kao neku vrstu kontrolnog žiga fondacije za ispitivanja kvaliteta proizvoda, kao što su Jevreji nosili svoju zvezdu /.../ i ja sam na to ponosan; Jevreji su takođe bili ponosni što nose zvezdu.“⁶¹⁾ Pošto je bio svestan napetosti, koje će izazvati kod ostalih žrtava, Spielberg je požurio da *Šindlerovu listu* prikaže i kao nešto više od jedne priče o nacionalsocijalističkom progonu evropskih Jevreja, izjavio je da se takođe radi i o „sidi, o Jermenima, o Bosancima. To je deo svih nas.“⁶²⁾ Ili, kao što je ustanovio nekom drugom prilikom: „Ovaj film ne govori samo o jevrejskom holokaustu, nego o svakom holokaustu bez obzira koje definicije.“⁶³⁾

U društvu, u kome svako čezne za tim da bude žrtva, taj status se na nesreću najčešće dodeljuje onima, koji imaju najviše prodornih sposobnosti da druge upozore na sebe. Spielberg, jedan o najbogatijih i najmoćnijih ljudi na svetu, teško da je žrtva bilo čega, osim svojih ambicija. Ali kao američki Jevrejin u dobu kada ga malo šta još vezuje sa njegovim posebnim identitetom, tražio je nešto, „što bi potvrdilo /njegovo/ Jevrejstvo.“⁶⁴⁾ A pošto ga je našao, dodao je: „Ja mislim da sam sada ponosniji na to što sam Jevrejin, nego što sam to ikada bio u svom životu.“⁶⁵⁾ To, nažalost, važi za mnoge američke Jevreje, koji ponovo uspostavljaju odnos sa svojim jevrejstvom na taj način, što se posredno identifikuju sa njegovom kolektivnom mučeničkom prošlošću i čine ga bazom svog jevrejskog identiteta. Kao nadoknadu za povezanost sa jevrejstvom, koja sve više slabi, sa Izraelom i cionističkim etosom, holokaust je postao njihov novi narativ, pažnja prema njemu prevashodna jevrejska praksa, njegovo poštovanje njihova religija.⁶⁶⁾ Za jednu društveno i ekonomski uspešnu grupu, međutim, nije samo čudno, nego i izričito arogantno da posebno priznanje njih samih oslone na patnje svoje braće po veri, nego je verovatno čak i kratkovidno.

Uprkos prikazanoj zloupotrebi sećanja, ovo nije nikakav pledoaje za zaboravljanje ili tvrdnja da može da postoji sećanje bez promenjenih oblika recepcije. To je štaviše pledoaje u korist etike sećanja i pledoaje protiv toga da se sećanje iskoristi da bi se njime zasnavao odnos nadmoći. To je poziv na protivljenje zloupotrebe sećanja tako što će se praviti razlika između „legitimnog“ i „nelegitimnog“ korišćenja žrtava istorije. Istorija je važna, a isto tako i sećanje. Ali to dvoje nije isto. Sećanje nije dovoljno da bi lečilo ili da u budućnosti spreči zlo. Deliti kulturno nasleđe znači više, nego

na osnovu jedne mučeničke prošlosti „isposlovati svoj identitet“. Plima sećanja, kojom su naše današnje osetljivosti preplavljene, možda dokazuje, što je Frensis O. Jets (*Frances O. Yates*) mislio o nama, kad je napisao: „Mi moderni ljudi uopšte i nemamo sećanja.“⁶⁷⁾ Ako bi to zaista bila sažaljenja dostojna *Conditio humana*, onda smo utoliko više prinuđeni da okončamo retoričku, političku i religioznu zloupotrebu, koja se vrši sa tom katastrofom, da pazimo da ono, čega se sećamo, bude istina žrtava – u onom istom, nevinom obliku, u kome je bila i njihova tragična sudbina. Kao što je formulisao Primo Levi, žrtve se nisu plašile da buduće generacije neće biti sposobne da dele njihov bol. One su se naprotiv plašile da nećemo shvatiti istinu.

Primedbe

- 1) Minutes of the Meeting of the Executive Committee of the NCRAC (National Jewish Community Relations Advisory Council, u daljem tekstu NCRAC), 18. 9. 1947. YIVO, American Jewish Committee (u daljem tekstu AJC), Archives, GS-12, Box 102, NCRAC Exekutive Committee Minutes.
- 2) Report on Meeting Held at NCRAC on the Question of Support for The American Memorial to Six Million Jews of Europe, 10. 9. 1947. YIVO, AJC Archives, GS-12, Box 102, NCRAC Executive Committee Minutes.
- 3) Minutes of the Meeting of an ad hoc Committee to Consider the American Memorial for six Million Jews of Europe, Inc., held at the offices of NCRAC, 9. 3. 1948. YIVO, AJC Records, GS-12, Box 102, NCRAC Ad Hoc Committees 1947-1952.
- 4) Na istom mestu.
- 5) Šafir Šlomo (Shafir Shlomo): *Ambiguous Relations: „The American Jewish Community and Germany Since 1945“*, Detroit 1999., str. 87-137.
- 6) Novik Peter: „Posle holokausta. Ophođenje sa masovnim ubistvom“, (Novick Peter: „Nach dem Holocaust. Der Umgang mit dem Massenmord“), Štuttgart, Minhen 2001. str. 119.
- 7) G. George Freedman to S. Andhil Fineberg, February 16, 1950, American Jewish Committee Papers, GS 12, Box 3, All-American Conference to Combat Communism.
- 8) Minutes of the NCRAC Committee on Overt Anti-Semitism, 1949. AJC Papers, GS 10, Box 8, Anti-Semitism 1946-1950.
- 9) U SAD je „Doubleday“ kao prvi izdavač 1952. godine objavio dnevnik Ane Frank pod naslovom *The Diary of a Young Girl*. Drugu verziju izdali su David Barnouw i Gerrold Van der Strom pod naslo-

- vom *The Diary of Anne Frank: The Critical Edition*, („Doubleday“, 1089.) Treću verziju, koju su sastavili Anin otac Otto. H. Frank i Mirjam Pressler, „Doubleday“ je objavio 1995. godine pod naslovom *The Diary of a Young Girl: The Definitive Edition*. „Random House“ je 1956. godine objavio dramaturgiju Frances Goodrich i Alberta Hacketta pod naslovom *The Diary of Anne Frank*. U pogledu aktuelne bibliografije istorije recepcije Ane Frank u Americi vidi: Graver, Lawrence: „An Obsession with Anne Frank: Meyer Levin and the Diary, Berkli, 1995. i Melnick, Ralph: „The Stolen Legacy of Anne Frank“, Nju Hevn, 1997.
- 10) Graver (vidi primedbu 9), str. 17-24, citat str. 24; Levin, Meyer: „Anne Frank: The Diary of a Young Girl“ u „New York Book Review“, 15. 6. 1952., str. 1.
 - 11) Graver, str. 89.
 - 12) Kanin, Garson, u Graver, str. 88.
 - 13) Na istom mestu. Str. 89.
 - 14) Cole, Tim: „Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler. How History is Bought, Packed and Sold“, Njujork, 1999., str. 33.
 - 15) „Dnevnik Ane Frank“, (nemačko izdanje „Das Tagebuch der Anne Frank“), 12. juni 1942. – 1. avgust 1944., Hajdelberg, 1979., str. 247.
 - 16) Citirano kod Gravera, str. 89.
 - 17) „New York Post“, 6. 10. 1955.
 - 18) Ozick, Cynthia: „Wo Owns Anne Frank?“, u „The New Yorker“, 6. 10. 1977. (internet-verzija bez podatka o broju stranice).
 - 19) Bischooping, Katherine: „Interpreting Social Influence on Holocaust Knowledge“ u „Contemporary Jewry 17“, (1966), str. 106-135.
 - 20) Wyman, David S. (priređivač) „The World Reacts to the Holocaust“, Baltimor, 1966., str. 721.
 - 21) Miller, Judith: „One, by One, by One: Facing the Holocaust“, Nju Jork, 1999., str. 222, 241.
 - 22) „City Rejects Park Memorials to Slain Jews“ u „New York Times“, 11. 2. 1965., str 1; i „2 Jewish Monuments Barred from ark“, u „New York World Telegram and Sun“, 10. 2. 1965. Citirano kod Young, James E.: „Oblici pamćenja. Memorijalni centri holokausta“, („Formen des Erinnerns. Gedenkstätten des Holocaust“, Beč, 1997. str. 385.
 - 23) Vidi Waters, Mary „Ethnic Options: „Choosing Identities in America“, Berkli, 1990.
 - 24) „Vietnam’s Women’s Memorial“ i „Veterans of the Korean War Memorial“ – rat koji je vodila „Silent Generation“ – bili su poslednji, koji su podignuti u Lincoln’s Court-u. Kao sledeće stoji „Black Revolutionary War Patriots Memorial“, za koji je na ironičan način odobreno mestu nasuprot potpisnika Deklaracije nezavisnosti. Diskusija o kolosalnom spomeniku za Drugi svetski rat po ugledu na Triumfalnu kapiju već je dobro napredovao.

- 25) Maier, Charles S.: „A Surfeit of Memory? Reflections on History, Melancholy and Denial“, u „History & Memory“, tom 5/2, jesen/zima 1993., str. 147.
- 26) Izbor iz obimne literature na tu temu kod: Taylor, John: „Don't Blame Me! The New Culture of Victimization“, u „New York Magazine“, 3. 6. 1991., dtr 26-34; „Unbried Sins: From Bosnia to South Africa, the World Struggles to Avenge the Victims of Atrocity and Genocide“ u „Time Magazine“, (uvodni tekst u međunarodnom izdanju), 22. 5. 1995., str. 16-23; Sykes, Charles: „A Nation of Victims: The Decay of the American Character“, Njujork, 1992.
- 27) Vidi izvode iz konferencije za štampu u Beloj Kući, u „New York Times“, 19. 4. 1985.
- 28) Le Goff, Jacques: „Istorija i sećanje“, („Geschichte und Gedächtnis“), Frankfurt na Majni 1992., str 135.
- 29) Vidi Buruma, Ian: „The Joys and Perls of Victimhood“ u „The New York Review of Books“, 8. 4. 1999.
- 30) Doneson, Judith E.: „The Holocaust in American Film“, Filadelfija, 1987. str. 189.
- 31) Shandler, Jeffery: „Schindlers Discourse: America Descusses the Holocaust and Its Mediation, from NBC's Miniseries to Spielberg's Film“ u Loshitzky, Yosefa, (priređivač): „Spielberg's Holocaust: Critical Perspective on Schindler's List“, Blumington, Indianapolis 1997, str. 158.
- 32) U vezi jevrejsko-američkog pritiska vidi Vance, Cyrus: „Hard Choices“, Njujork, 1983., str. 163-180; Brzezinski, Zbigniew: „Power and Principles“, Njujork, 1985., str. 85; Carter, Jimmy: „Keeping Faith“, Toronto, 1982. str. 273-288.
- 33) Memo Goldštajnovе Zigelu u Linenthal, Edward T.: „Preserving Memory: The Struggle to Create America's Holocaust Museum“, Njujork, 1995, str. 18.
- 34) Goldštajnova Ajzenstatu: 28. 3. 1977, Carter Library, (u daljem tekstu CL), ND16/WWII, box ND 37 1/20/77/20/8t.
- 35) Dve Lipšucove rukopisne beleške, jedna na kopiji memoа Goldštajnovе Ajzenstatu 28. 3. 1978 dat. 4. 4. 1978, druga je dat. 26. 4. 1978. CL, box 18, Holocaust Memorial Commission (u daljem tekstu HMC) 4/77-12/78, CF, O/A-437.
- 36) Lipšuc i Ajzenstat Karteru, 25. 4. 1978, CL, box 18, HMC, 4/77-12/78, CF, O/A-437.
- 37) „White House Press Relaease“, 1. 5. 1978; „New York Times“, 2. 5. 1978; Beginov citat u Mc Combs, Phil: „The Politics of Creating The Holocaust Memorial“, u „Washington Post“, 13. 4. 1983, A14.
- 38) Senator Vendel Anderson, (*Wendell Anderson*), (demokrata iz Minesote), već je aprila 1978. godine podneo zakonski predlog da se osnuje „President's Commission on the Victims of the Holocaust“

- i najavio konkurs za oblikovanje spomenika u čast „tih jedanaest miliona nedužnih žrtava“. Dodatno uz Andersonovu rezoluciju u celoj zemlji postoje ili su bile planirane ne manje od osam memori-jalnih centara odnosno centara holokausta. Goldštajnova piše da su neki predložili da njihov projekat postane „nacionalni memorijalni centar“. Goldštajnova Ajzenstatu 2. 5. 1978. kod Lilijentala (vidi primedbu 32), str. 20.
- 39) Tejlor, Čarls, (priređivač): „Multikulturalizam i politika potvrđiva-nja sa priložima Jirgena Habermasa, Ami Gutman i drugih“, (Taylor, Charles: „Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung mit Beiträgen von Jürgen Habermas, Amy Gutman u. a.“), Frankfurt na Majni, 1993.
 - 40) Roth, Michael S.: „Victim, Memory, History“, u „Tikkun“, tom 9., br. 2 (mart/april 1994), str. 95.
 - 41) Appiah, K. Anthony: „The Multiculturalist Misunderstanding“ u „New York Review of Books“ (9. 10. 1997).
 - 42) Memorandum za Sanders von Bolten, 27. 6. 1979., CL, FG, 316, 1977-1979, box FG-225.
 - 43) New York Times, 28. 9. 1979.
 - 44) Hyman Bookbinder, (predstavnik American Jewish Committee u Vašingtonu) Bertu Goldu, 4. 5. 1979., AJCA, „Washington Subject Files“, 1964-1986, box 6, PHC.
 - 45) Vizel Ajzenstatu, 14. 12. 1979, CL, Eizenstat, Holocaust, CF, A/O 728.
 - 46) Memorandum za Stuart Eizenstat, Edward Sanders od Seymour Bol-tena, 30. 11. 1979, CL, Eizenstat, Holocaust, CF, A/O 728.
 - 47) Young, (vidi primedbu 22), štr. 460.
 - 48) Berenbaum, Michael: „After Tragedy and Triumph: Modern Jewish Thouth and the American Experiens“, Njujork, 1990., str. 163.
 - 49) „The Holocaust“ pismo čitaoca u „Commentary“, septembar 1995, str. 6.
 - 50) Gourevitch, Philip: „Behold Now Behemoth; The Holocaust Memo-rial Museum: One More American Theme Park“ u „Harper's Maga-zine“, jul 1993., str. 56.
 - 51) Novik, (vidi primedbu 7), str. 305.
 - 52) Citirano u „Genocide, With all the Little Extras“ u „Harper's Maga-zine“, april 1995., str. 23.
 - 53) Schoenfeld, Gabriel: „Death Camps as Kitsch“ u „New York Times“, uvodnik 18. 3. 1999.
 - 54) „Mailing of American Airports Caters to Well-Heeled Travelers“ u „The Record“, (rubrika „Lifeytyle“), 30. 1. 1996., str Ho7.
 - 55) Bernstein, Michael André: „The Schindler's Effect“ u „The American Scholar 63“, (1994) str. 429.

- 56) Manchel, Frank: „A Reel Witness: Steven Spielberg's Representation of the Holocaust in Schindler's List“ u „The Journal of Modern History 67“, (mart 1995), str. 84.
- 57) Margolick, David: „Schindler's Jews Find Deiverance Again“ u „New York Times“, 13. 2. 1994, str. E1.
- 58) Bruning, Fred: „The Problem with Schindler's List“ u „Maclean's“ 25. 4. 1994, str. 9.
- 59) Citirano u Ansen, David: „Spilberg's Obsession“ u „Newsweek“, 20. 12. 1993. str. 114.
- 60) „Fresh Air“ u „National Public Radio“. Terry Gross: intervju sa Goldhagenom, 27. 2. 1997.
- 61) Shales, Tom. „The Man at the Top of Schindler's List“ u „Washington Post“, 15. 2. 1997.
- 62) Rader, Dotson: „Wie Can't Jusr Sit Back and Hope“ u „Parade Magazine“ /“Washington Post edition“ / 27. 3. 1994. str. 7.
- 63) Weintraub, Bernard: „Islamic Nations Move to Keep Out Schondler's List“ u „New York Times“, 7. 4. 1994. str. C15.
- 64) Rader, (vidi primedbu 62), str.7.
- 65) Shales, (vidi primedbu 61), str. B4.
- 66) Goldberg, Michael: „Why Should Jews Survibe? Looking Past the Holocaust toward a Jewish Future“, Njujork, 1995., str. 41.
- 67) Jets, Frensis A. „Sećanje i pamćenje. Memoari od Aristotela do Šekspira“, (Yates, Frances A.: „Gedächtnis und Erinnern. Memoiren von Aristoteles bis Shakespeare“), Berlin, 1990.